

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Զեռագրի իրավունքով

ՍԱՀԱԿՅԱՆ ՄԱՐԱՏ ԳՈՒՐԳԵՆԻ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՍԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ
(ԽՍՀՄ հյուսիս-արևմտյան և արևմտյան շրջաններ)
1941–1945թթ

Մասնագիտությունը — Հայոց պատմություն, է.00.01

Պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական
աստիճանի հայցման ատենախոսության

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ – 1997

Աշխատանքը կատարվել է ՀՀ ՊԱԱ Պատմության ինստիտուտում

Պատմական ընդդիմախոսներ՝

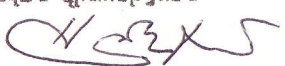
1. Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
ՀՀ ՊԱԱ ակադեմիկոս Գ.Բ.ՂԱԴԻՐՅԱՆԻԱՆ
2. Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Վ.Ա.ՊՈՂՈՍՅԱՆ
3. Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Հ.Ս.ՀԱՐՈՒԹՅԱՆԻԱՆ

Առաջատար կազմակերպություն՝ Երևանի ԽՍՀՄԻՍՏԻՆԻ անվան
մանկավարժական ինստիտուտ

Առեւտրաօրենքային պաշտպանությունը կայանալու է 0.1.9-12
, 97, 1997 թ. ՀՀ ՊԱԱ պատմության ինստիտու-
տի պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան շնորհող
004 մասնագիտական խորհրդի նիստում /375019, Երևան 19, Մարշալ
Բաղդամյան 24/:

Առեւտրաօրենքային հետ կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ՊԱԱ Պատմության
ինստիտուտի գիտական կայքինտուտ:

Սեղմագիրը առաքված է , 25, 1997 թ.

Մասնագիտական խորհրդի գիտական
քարտուղար, պատմական գիտություն-
ների թեկնածու Վ.Ա.ՄԵԼԻՔՆՅԱՆ

Հարգարժան ակադեմիկոս
Գ. Բ. Ղադիրյանին տրված է խորհրդի
կարգավիճակ:
1.05.1997

ՀԽՄՆԱՀԱՐՑԻ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀՐԱՍԱԳՈՒԹՅՈՒՆԸ. Հայ ժողո-
վուրդը ընդունեց խաղաղ, աշխատասեր, արարող ու շինարար ժողովուրդ
լինելով հանդերձ, նաև պատերազմող, կռվող ու մարտնչող ժողովուրդ է:
Բազմադարյան իր պատմության ընթացքում նա բազմաթիվ պատերազմներ է
մղել սահմանակից հարևան երկրների և Արևելքի խորքերից իր տարածքնե-
րը ներխուժած տարբեր քոչվոր ցեղերի դեմ: Դրա համար էլ մեր ժողո-
վուրդի պատմությունը իրավամբ պատերազմների պատմություն է: Բայց այդ
պատերազմները եղել են ոչ թե զավթիչ, կողոպտիչ, հարևաններին ստրկաց-
նելու կամ էլ նվաճողական պատերազմներ, այլ իր պատմական հայրենիքի
տարածքային ամբողջականությունը, երկրի անկախությունը, ազգային
նկարագիրը, գոյությունը, հավատքը ու հայ լինելը պաշտպանելու պատե-
րազմներ: Ինչպես վկայում է պատմությունը, հայ ժողովուրդը դարձել է ընթաց-
քում տարել է շատ հողթանակներ ու կրել դառն պարտություններ, եր-
բեք չկորցնելով իր հոգու կրողը, ամբողջությունը, տոկունությունը,
դիմացկունությունը, համբույրությունը, հույսով լավ ու լուսավոր օրերի
հասնելու ձգտումով: Նվաճվել է Արևելքի գերհզոր պետությունների
կողմից և այս պայմաններում էլ մեր ժողովուրդը շարունակել է պայքա-
րել, կռուցել ու առեղծադրել: Խառնուցել է քաղաքներ, պալատներ,
ջրանցքներ, ամրոցներ, բերդեր, եկեղեցիներ, համալսարաններ, առեղծել
36 գիւղերներից բաղկացած իր անպարտելի հզոր բանակը և դրա մի շրջով
աշխարհին տվել գիտության այնպիսի հսկաներ, ինչպիսին են Մովսես Խո-
րենացին, Մեսրոպ Մաշտոցը, Գրիգոր Նարեկացին, Դավիթ Անհաղթը, Անա-
նիա Շիրակացին և շատ ուրիշներ:

20-րդ դարի սկզբին թուրքական բարբարոսների ձեռքով առաջին
աշխարհում ենթարկվեց մեծագույն ցեղասպանության, տվեց 1,5 միլիոնից
ավելի զոհ, դիմացավ ԽՍՀՄ-ում 1930-ական թվականների առաջին շա-
նհավոր բռնություններին, կորցրեց շատ նշանավոր մարդկանց՝ քաղաքական,
ոգնական, գիտություն ու մշակույթի գործիչներ, շարքային կոլտնտեսա-
կաններ ու բանվորներ: Մասնակցեց բոլոր ժամանակների ամենաապական պա-
տերազմին՝ 1939-1945 թթ. Երկրորդ համաշխարհային պատերազմին: Դիմա-
ցավ այդ մեծ փորձությանը, հերոսացավ և նորից կորցրեց հարյուր հա-
զարավոր իր լավագույն զավակներին:

1941-1945 թթ. պատերազմը առանձնահատուկ է մեր և աշխարհի
բոլոր ժողովուրդների համար: Այդ պատմառով էլ գերմանական ժաշիգմի
դեմ տարած պատմական հաղթանակը հանդիսությունը նշուս են աշխարհի
բոլոր խոշոր երկրներում:

Ժամանակի վազքը մեզ ավելի ու ավելի է հեռացնում երկրորդ
համաշխարհայինի սկսման՝ 1939 թ. սեպտեմբերի 1-ը, խորհրդային Միու-

Քյան Հայրենական մեծ պատերազմի սկսման 1941 թ. հունիսի 22-ը և գերմանական Ֆաշիզմի դեմ տարած պատմական հաղթանակի 1945 թ. մայիսի 9-ը: Որքան էլ, որ այդ տարիները հեռախառն պատմության խորքը, ներկե և հետագա սերունդները միշտ կհիշեն և արժանավայել կհատուցեն այն մարդկանց, որոնք մարդկության մեծագույն շարիքի՝ Ֆաշիզմի դեմ կենաց ու մահու զոհամարտում կրեցին ու հաղթահարեցին քաղում դժարություններ, հերոսաբար կռվեցին, մարտնչեցին ու հաղթեցին:

Ձինլորական երդումին ու պարտքին հավատարիմ հայորդիները թշնամու դեմ կռվեցին անձնվիրաբար, համարժեք, չխնայելով ամենաթանկագինը՝ կյանքը: Թշնամու դեմ էին կռվում նաև 1915 թ. եղեռնից հրաշքով փրկված վանեցիները, մշեցիները, սասունցիները, էրզրումցիները, դարսեցիները, քասեցիները, խարբերդցիները, մուսալեոցիները, նրանց զավակներն ու թոռները: Նրանք քաջ զինակցում էին, որ բոլշևիկների կողմից շնորհած մի կտոր հողի վրա գոյատևող ժողովրդի դիմաց կանգնած է նախկին կայսերական և հիտլերյան Գերմանիայի հավատարիմ դաշնակից՝ Բուլքիան, որը ժանիքները սրած հարմար պահի էր սպասում ներխուժել Հայաստան և ավարտել 20-րդ դարի սկզբին կիսատ թողած իր ոմիրը:

1993 թ. մայիսի 9-ին լրացավ այդ հաղթանակի 50-րդ տարելիցը: Արևմտյան ու Անկախ պետությունների համագործակցության կրկնվող մեծ շուքով ու հանդիսություններով նշեցին այդ օրը: Նորից ու նորից հիշեցին ու իրենց զվուկները խոնարհեցին այդ պատերազմի միլիոնավոր զոհների հիշատակի առաջ, միաժամանակ մենք ինքնով ու նրախազդիտության շնորհ խոսքեր ուղղելով մասնակիցներին, որոնք շարունակում են աշխատել ու ստեղծագործել:

Նորաստեղծ ազատ ու անկախ երիտասարդ Հայաստանի Հանրապետությունում պետական մակարդակով նույնպես նշվեց այդ օրը:

1939-1945 թթ. պատերազմը մի շարք կողմերով տարբերվում է թշնամիների դեմ հայ ժողովրդի նախկինում մղած բազմաթիվ պատերազմներից:

Առաջին՝ հայ ժողովուրդը բազմադարյան իր պատմության ողջ ընթացքում այնքան զինվոր չէր ուղարկել ուսումնական, որքան ուղարկեց 1939-1945 թթ.: Հայ ժողովուրդը բացի ուսումնականներում մարտնչող իր բազմաթիվ զավակներից, մարտունակ հինգ հրաձգային դիվիզիա ուղարկեց ուսումնական:

Երկրորդ՝ հայ ուսանողները կռվում էին թշնամու դեմ ոչ թե Հայաստանի կամ նրան մոտիկ տարածքներում, այլ 400-4000 կմ հեռավորության վրա՝ Բալենցի ծովից մինչև Ան ծով, Կովկաս:

Երրորդ՝ ոչ մի պատերազմում մեր ժողովուրդը ուսումնականում այնքան զոհեր չի տվել, որքան այս պատերազմում:

Չորրորդ՝ ոչ մի պատերազմում մեր ժողովրդի ուսումնական տաղանդ

այնպես բարձր չի դրսևորվել, ինչպես այս պատերազմում: Պատերազմի ընթացքում ծնվեցին ուսումնական գործին զիտակ բազմաթիվ գեներալներ, կադրային բարձրագույն հրամկազմի սպաներ, որոնցից հիսուսից ավելին դեկավարեցին տարբեր գորամիավորումներ, իսկ մի մասն էլ կարևոր պատասխանատու պաշտոններ էր զբաղեցնում կարմիր բանակի դեկավար օղակներում:

Նրանցից բանակի գեներալ Հովհաննես Բաղդամյանը /հետագայում խորհրդային Միության մարշալ/, նավատորմի ծովակալ Հովհաննես խակովը /հետագայում խորհրդային Միության ծովակալ/, գեներալ գնդապետ Միխայիլ Պարսեղովը դեկավարեցին ուսումնականներ, նավատորմներ և բանակներ: Այդ պատերազմում ծնվեց հայ ժողովրդի առաջին մարշալը, ավիացիայի մարշալ Սերգեյ խուդյակովը /Արմենակ խաֆերյանց/:

Հինգերորդ՝ ոչ մի պատերազմում հայ ժողովրդի զավակների մարտական սխրանքներն ու հերոսությունները այնպես մասսայական ու գանգվածային չեն եղել, այնպես ուժեղ չեն դրսևորվել, ինչպես այս պատերազմում. շքանշաններով ու մեդալներով 66802 պարգևատրվածներ, 104 խորհրդային Միության հերոսներ, 27 Պատքի լրիվ ասպետներ:

Վեցերորդ՝ ի տարբերություն նախորդ պատերազմների, ժամանակակից գեներով զինված խորհրդային բանակի բոլոր գորատեսակներում ի հայտ եկան հազարավոր շնորհալի, իրենց գործը գերազանց տիրապետող օդաչուներ, հրետանավորներ, տանկիստներ, նավատորմայիններ, հետախույզներ, կապավորներ, սակրավորներ, բարձր որակավորում ունեցող ինժեներներ, բժիշկներ և այլն: Հայորդիները գերազանց դրսևորեցին նաև պարտիզանների շարքերում:

Յոթերորդ՝ հայորդիները թշնամու դեմ էին կռվում ոչ թե միայնակ, այլ խորհրդային Միության բոլոր ազգությունների ու ժողովուրդների զավակների հետ միասին, ունենալով ընդհանուր թիկունք:

Ութերորդ՝ բազմաթիվ հայորդիներ Ֆաշիզմի դեմ մարտնչեցին դաշնակիցների գործերի կազմում՝ խաղաղ օվկիանոսում, Մալայան Արշիպելագի կղզիներում, Աֆրիկայում, Չինաստանում, Արևելքի երկրներում, Եվրոպայում և այլն:

Այսպիսին է հայ ժողովրդի զավակների մարտական սխրանքների քարտեզը:

Իրավամբ այդ պատերազմը հանդիսացավ հայորդիների ուսումնական տաղանդի, նրա ամենաավագույն հատկությունների դրսևորման ստուգատեսը:

1944 թ. օգոստոսի 1-ի տվյալներով խՍՀՄ միութենական հանրապետությունների հիմնական ազգությունների շքանշանում, կառավարական շքանշաններով ու մեդալներով պարգևատրվածների քանակով հայ ուսանողները զբաղեցնում էին հինգերորդ պատվավոր տեղը /ոուսներից, ուկրաինացիներից, բելոռուսներից, դաշններից հետո/,¹ երբ խՍՀՄ-ի տարածքում խո-
1 ՌԴ ՊՆՆԱ, Գ.303, Գ.4065, Գ.23, Թ.176:

շոր մակառամարտերը նստում էին մնացել /Մոսկվա, Լենինգրադ, Սաբինադ-
րադ, Կովկաս, Ղրիմ, Կուրսկ և այլն/:

Հայ ժողովուրդը իր ուժերի հաղթականությունների սահմաններում այդ
պատերազմում շատ մեծագործություններ կատարեց և իր Բվաթանակի համեմա-
տությամբ միաց շատ զոհեր: Նվաճված, երբ Հայաստանը անկախ ու ինքնու-
րույն պետություն է, երբ նոր իրադրության պայմաններում, կյանքի բո-
լոր քաղաքականություն տեղի են ունենում արմատական փոփոխություններ,
հայ պատմաբանների խնդիրն է նորովի ու բազմակողմանի լուսաբանել, լրաց-
նել ու ավելի հարստացնել հայ ժողովրդի 20-րդ դարի պատմությունը, այդ
թվում նաև խորհրդային Հայաստանի և Սփյուռքի մասնակցությունը 1939-
1945 թթ. երկրորդ համաշխարհային պատերազմին:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՆՊԱՏԱԿԱՆ ՈՒ ՆՆԻՐՆՆԵՐԸ. Պատերազմի պատմության
մեջ իրեն հավասարը չունեցող այդ պատերազմում, հայ ժողովրդի զավակ-
ները դրանք եղան ռազմական զործին ու ժամանակակից զենքին տիրապետե-
լու որակական նոր հատկություններ, որի վերահսկումն ու բազմակողմանի
ուսումնասիրումը ոչ միայն զինական նշանակություն ունի, այլև ներկա-
յիս և ապագա սերունդներին կփոխանցի մեր ժողովրդի մարտական մեծ հերոսա-
կան սերագործության պատմությունը:

Ուսումնասիրության նպատակն է նորովի շարադրել 1939-1940 թթ.
միջազգային դրությունը պատերազմի նախորդակին, Ֆաշիզմի ու ազնվաբան
կոմունիզմի սիրախաղերը աշխարհում իրենց ազդեցությունը տարածելու ու
ամրապնդելու նպատակով և ժողովրդավարական երկրների անվերջ վերաբեր-
մունքը պատերազմի ապառաջիքի նկատմամբ: Ցույց տալ հայ ժողովրդի մարդ-
կային ուժերի մոբիլիզացիան 1939-1945 թթ. զորակոչը /մինչև 18 տարին
լրացած/ և ընդհանուր զորահավաքը:

Աշխատության հիմնական նպատակն է վեր հանել խՍՀՄ հյուսիսարևմտ-
յան և արևմտյան տարածաշրջաններում գերմանա-ֆաշիստական զավթիչների
դեմ մղված անդ զոտնամարտերում բարձրագույն հրամկազմի հայ զենաբանե-
րի, սպաների ռազմավարական արվեստը, նրանց մարտավարությունը, բարոյա-
քաղաքական կոմիտեությունը, ռազմական պարտադրությունները, հազարավոր
հայ շարքայիների ու սերմանտների մասսայական սերագործությունները ու
հերոսությունները, նրանց տոկունությունը, դիմացկունությունը, հայրե-
նասիրությունը, նվիրվածությունը, գինիորական երդումին հավատարմու-
թյունը, զորամասերում տարվող քաղաքական աշխատանքը և այլն:

Այս կապակցությամբ հարկ ենք համարում նշելու սասունցու զավակ
մուշեղ Գալշոյանի թևավոր խոսքերը. «, Հայ ժողովրդին ոգի է հարկաւոր,
իր երգը տալ է հարկաւոր, իր պատմութիւնը տալ է հարկաւոր, իր ետակա-
նութիւնն է հարկաւոր: Եթէ Ես պատմաբան լինէի, կը կազմէի մեր անցած

պատմութեան ընտիր երկերը, հատուածաբար, եւ ըլլորը էն հերոսական
դրուագները, որ մեր պատմութեան մէջ փայլատակում են...»

Եւ ժողովրդի ինքնասիրությունը կը շոյուի, ժողովրդի մեջ ամրա-
պնդում է ինքնասիրությունը, որ ինքը հերոսական անցեալ է ունեցել, որ
ինքը սպանել է, որ ինքը տիրել է, որ ինքը կոտորել է, որ ինքը
դիմադրել է, որ ինքը չի մեռել, որովհետեւ սպանուելուց յետոյ էլ
հաղթել է...»

Ժողովուրդը, հայ ժողովուրդը հերոսական պատմութեան կարոտ է...»:

Աշխատության հիմնական նպատակը և խնդիրը հենց դա է: Մոռացության
շուտ մեր պապերի ու հայրերի հերոսական անցյալը քացահայեւ նրանց
մարտավարական մեծագործությունները, կատարած սերանքները, որը ան-
շուշտ ոգևորության ու վստահության աղբյուր կմտալի իր ուժերի նկատ-
մամբ և հավատով լցված կ'նայի ապագային: Նրանց հերոսական օրինակով
կդաստիարակվեն մեր ապագա սերունդները:

ԱՍԵՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՁԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ. Ատենախոսության բովանդակու-
թյան մի մասը հրապարակվել է հեղինակի երկու մենագրություններում,
երկու համահեղինակային աշխատություններում, երկու կոլեկտիվ աշխա-
տություններում, 15-ից ավելի զինական հոդվածներում, որոնք լույս
են տեսել ՀՀ ԳԱԱ «, Պատմա-բանասիրական», ՀՀ ԳԱԱ «, Լրաբեր հասարա-
կական գիտությունների», «, Բանբեր Հայաստանի արվեստների», «, Բան-
բեր համալսարանի», «, Լենինյան ուղիով», հանդեսներում, ինչպես
նաև չորս տասնյակ այլ հոդվածներում, որոնք հրապարակվել են հանրա-
պետական մի շարք թերթերում և Հայկական խորհրդային հանրազնաբանում,
շուրջ 80 տպագրական մամուլ ընդհանուր ծավալով: Ատենախոսության բո-
վանդակության մի մասը արտացոլող աշխատությունների ցուցակը կցվում է
սեղմագրի վերջում:

Ատենախոսության մի շարք դրույթներ հեղինակի կողմից շարադրվել
են ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի երիտասարդ զինաշխատողների և ապի-
րանների զինաժողովում /փետրվար, 1970 թ./, Հայրենական մեծ պատե-
րազմում տարած հաղթանակի 40-ամյակին և 50-ամյակին նվիրված ՀՀ ԳԱԱ
/ապրիլ, 1995/ և Երևանի պետական համալսարանի պատմության Ֆակուլ-
տետի /մայիս, 1995/ հոգեւյանական նստաշրջաններում:

Սույն ատենախոսությունը քննարկվել է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինս-
տիտուտի հայ ժողովրդի մասնակցությունը Հայրենական մեծ պատերազմին
թեմատիկ խմբի և Երևանի Ս.Արվայանի անվան մանկավարժական ինստիտու-
տի հայոց պատմության ամբիոնի նիստերում: Ատենախոսությունը արժանա-
ցել է հավանության ու երաշխավորվել պաշտպանության:

1 Ազատամարտ, 23-29 դեկտեմբերի, 1994 թ.; «, Բազին», ամսագիր,
հունվար 1981 թ.:

ԱՐԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՐՑԻ ՈՒՍՈՒՄԱՍԻՐԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ: Խորհրդային Հայաստանում մեծ հայրենական պատմության ուսումնասիրությունը սկսվեց հենց պատերազմի տարիներին: Հայաստանի Կոմունիստական կուսակցության կենտկոմի բյուրոն 1943 թ. մարտի 3-ին ընդունեց կարևոր որոշում, որտեղ ասված է. „Հանձնարարել ԱՐՄԱՆ-ի նախագահությանը վերականգնել պատմության ինստիտուտի աշխատանքները՝ պատմության ինստիտուտի հիմնական խնդիրներից մեկը համարել Հայրենական մեծ պատերազմի պատմության նյութերի հավաքումը, ուսումնասիրումը և հրատարակումը. առանձնապես հայ ժողովրդի մասնակցությունը Հայրենական պատերազմին,“¹:

Ղեկավարվելով այդ որոշմամբ, ՀԽՍՀ ԳԱ առաջին պրեզիդենտ, ԽՍՀՄ ԳԱ ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելու նախածնունդով պատմության ինստիտուտում ստեղծվեց Հայրենական պատերազմի պատմության կաբինետ: Իր ամբողջ գոյության ընթացքում մեծ քանակությամբ նյութեր հավաքվեցին: Ստեղծվեցին հաշվական զիվիզիաների, խորհրդային Միության հայ մարշալների, գեներալների, խորհրդային Միության հերոսների, ավագ, միջին հրամանատարական կազմի և սարքեր զորատեսակներին պատկանող հայ ռազմիկների ու պարտիզանների ֆոնդեր:

Պատերազմին հայ ժողովրդի մասնակցության պատմության ուսումնասիրությունը առաջին սկսեցին պատերազմից հաղթականորեն վերադարձած շքանշանակիր պատմաբաններ Արամայիս Մնացականյանը, Երվանդ Խալեյանը, Արշավիր Հակոբյանը, երիտասարդ պատմաբաններ Վոլոդյա Ղազարյանը, Քնարիկ Գրիգորյանը, Լիզա Մարտիրոսյանը և ուրիշներ:

Արխիվներից ու մամուլից նյութեր հավաքելուց բացի, Հայրենական մեծ պատերազմի պատմության կաբինետի վարիչ Երվանդ Խալեյանը, գիտաշխատողներ Քնարիկ Գրիգորյանը և Լիզա Մարտիրոսյանը բազմաթիվ հանդիպումներ ու գրույցներ են ունեցել պատերազմի մասնակիցների հետ: Խրնամքով զրի առել նրանց պատմածներն ու հուշերը, որը ներկայումս անգնահատելի արժեք են ներկայացնում հատկապես այն պատմաբանների համար, ովքեր ուսումնասիրում են 1939-1945 թթ. ներքին համաշխարհային և խորհրդային Միության 1941-1945 թթ. հայրենական մեծ պատերազմին հայ ժողովրդի զավակների մասնակցության պատմությունը:

1 Հայաստանի Հանրապետության հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների փաստթղթերի պետական կենտրոնական արխիվ /ռուսերեն/ 22 ՀԲԳԳԳ արխիվ/, Գ. 1, ց.02, գ.14, Բ.28:

Օգտվելով տեղական արխիվային, ռազմամականային մամուլի նյութերից ու մասնակիցների զբաղող հիշողությունների հիման վրա հայ պատմաբանները լույս ընծայեցին բազմաթիվ արժեքավոր ուսումնասիրություններ Հայրենական պատերազմում հայ ժողովրդի մասնակցության մասին:² Գիտական ամսագրերում տպագրվեցին մի շարք արժեքավոր հոդվածներ:³ Հրատարակվեցին առանձին հերոսների ու գեներալների մասին զրգույկներ:

Հայ ռազմիկների մորաքանդակները սխրանքների մասին են պատմում Լենինգրադի ռազմամակտի քաղվարչության հրատարակած „Սովետական Հայաստանի զավակները՝ Լենինգրադի պաշտպաններ“, և ԽՍՀՄ-ի նախտորմի ծովակալ Հ.Խակովի „Հայ ծովայինները Հայրենական մեծ պատերազմում“ զրգույկները, որոնցում վաղ կերպով քննորոշվում են հայ հետծովայինների, ծովայինների և օդաչուների մարտական վարպետությունը:

Հայ ժողովրդի մասնակցությունը Հայրենական մեծ պատերազմին, ամբողջությամբ վերցրած, առաջին անգամ ցույց է տրվել 1954 թ. լույս տեսած ԱՆԷՄնացականյանի „Հայ ժողովուրդը Հայրենական մեծ պատերազմում“, ծավալուն մենագրության մեջ:

Խորհրդային Միությունում, ինչպես նաև Հայաստանում Հայրենական պատերազմի պատմության գիտական ուսումնասիրման կարևոր զործը մեծապես խթանեցին 1956 թ. ԽՄԿԿ 20-րդ համագումարի և 1962 թ. պատմաբանների համամիութենական խորհրդակցության որոշումները: Հասարակական գիտությունների քննազավառի աշխատողները և հատկապես պատմության քննազավառի աշխատողները թթվածին ստացան որոշ շախմատ լիաթք շնչելու համար: Վերացվեց անհատի պաշտամունքի հետ կապված խոշորոտները, բայց գիտությունը շարունակեց մնալ կոմունիստական աղավաղված գաղափարախոսության շրջանակներում: Այնուամենայնիվ այդ որոշումները բարենպաստ մթնոլորտ ստեղծեցին ավելի իրական շարադրել պատմությունը և քննադատական մոտեցում դրսևորել պատերազմի և նրա նախօրյակին զաղտնի մնացած շատ դեպքերի ու իրադարձությունների նկատմամբ: Հա-

- 1 Հ.Խակով, Հայ ծովայինները Հայրենական մեծ պատերազմում, Երևան, 1946թ.: Ա.Ն.Մնացականյան, Հայ ռազմիկների հերոսական տարերգությունները, Երևան, 1942թ.: Ս.Հ.Թովմասյան, Կովկասի պաշտպանության մարտական դիրքերում, Երևան, 1947: Ս.Նալբանդյան, Հայ թամանգիները, Երևան, 1956 թ., „Մեծ Հիկտեմբերի դրոշմներ“, 1957թ: Ե.Մ.Խալեյան, Հայ ժողովրդի մասնակցությունը Հայրենական պատերազմում, Գ.Ճ.Միքայելյան, Հայաստանի կոմերիտի կոմիտեում Հայրենական պատերազմի տարիներին, Երևան, 1958: Հ.Նալբանդյան, Լենինգրադի հերոսական պաշտպանությունը, Երևան, 1958 թ.:
- 2 Ե.Մ.Խալեյան, Միկոյանի անվան հայկական պարտիզանական շուկատի մարտախաղ-հիշողությունները Ուկրաինայում, 1943-1944, ՀԽՍՀ ԳԱ, Տեղեկագիր, հմ. 2, 1947: Բ.Գ.Գրիգորյան, Հայ ծովայինները Կովկասի պաշտպանության համար մղված մարտերում, ՀԽՍՀ ԳԱ, Տեղեկագիր, հմ. 5, 1958:
- 3 Գ.Ստեփանյան, Սովետական Միության հերոս Սեդգե Օհանյան, Երևան, 1944 թ., Ա.Նալբանդյան, Գեներալ-մայոր Նվեր-Սամարյան, Երևան,

սարակութեանը աստիճանաբար հայտնի դարձան ստեղծարարական մեծածախ քրո-
նոթութիւնները, քաղաքական գործիչներին, գիտնականներին ու քանակի նշա-
նավոր մասնագետներին նկատմամբ: Վերականգնվեց նրանց բարի անունը: Հայ
ժողովուրդը առաջին անգամ իմացավ, որ նա ունեցել է ավիացիայի մար-
շալ, որը նենգ բանասրկուի զոհ է դարձել:

Վերը նշված որոշումների լույսի առկայից, բարենպաստ պայմաններում
մեկը մյուսի հետևից Մոսկվայում սկսեցին լույս տեսնել մի շարք հիմ-
նարար աշխատություններ, նվիրված Հայրենական պատերազմի պատմությա-
նը: Պատմագիտության համար հատկապես կարևոր նշանակություն ունեցավ
, խորհրդային Միության Հայրենական մեծ պատերազմի պատմությունը
1941-1945 թթ., վեցամսհանգ աշխատության հրատարակումը, ուր առա-
ջին անգամ մանրամասնորեն ու ծավալուն կերպով լուսաբանվեցին խոր-
հրդային Միության շուրջամյա հերոսական պայքարի պատմությունը: Շատ
ավելի արժեքավոր նոր մտքեր ու փաստեր է պարունակում 1973-1982 թթ.
լույս տեսած 12 հատորանոց «Ներկորդ համաշխարհային պատերազմի պատ-
մությունը 1939-1945 թթ.», աշխատությունը:

Միութենական և ինքնավար հանրապետություններում Հայրենական պա-
տերազմի պատմությունն ուսումնասիրողների համար այդ աշխատություն-
ները ուղեցույց դարձան նորովի շարադրելու պատերազմի պատմությունը:
Հայկական ԽՍՀ-ում նույնպես լույս տեսան մի շարք մեծագրություն-
ներ:¹

- 1944 թ., Ե.Մ. Խաչեյան, Մովսեսական Միության հերոս Հունան Ավետիս-
յան, Երևան, 1950 թ., Բ.Գ. Գրիգորյան, Մովսեսական Միության հերոս
Ջան Կարախանյան, Երևան, 1952 թ., Լ.Վ. Կարախանյան, Գվարդիայի գեներա-
լայ-մայոր Մերգել Կարախանյան, Երևան, 1953 թ.:
1. Բ.Գ. Գրիգորյան, Մովսեսական Միության հայ հերոսները Կովկասի պաշտ-
պանության համար մղված մարտերում, Երևան, 1959 թ., Լ.Վ. Կարախան-
յան, Հայ կանանց սիրազորությունները Հայրենական պատերազմի
ռազմածակատներում, 1941-1945 թթ., Երևան, 1961 թ.: Ա.Նալբանդյան,
Թամանցիներ /89-րդ Թամանյան հայկական հրաձգային դիվիզիայի մար-
տական ուղին, Երևան, 1961, Ա.Մալխասյան, Մովսեսական քանակի հայ
գործիչները, Երևան, 1963 թ., Վ.Ն. Լազարյան, Միկոյանի անվան
պարտիզանական շրջանը, Երևան, 1965, Ա.Մ. Մաղոսյան, Այդուղ անտառ,
Երևան, 1965, Դ.Ս. Դալաբաբյան, Մարտական 89, Երևան, 1986, Հ.Հ.
Մարտիրոսյան, Մեծանից մինչև Բախրաբերդ, Երևան, 1967, Գ.Ս. Բոկո-
նացյան, Անդրկովկասյան հանրապետությունների ազգային միավորում-
ների մասնակցությունը Կովկասի ճակատամարտում և Կարմիր բանակի
հետագա մարտական գործողություններին 1941-45 թթ. Հայրենական մեծ
պատերազմում, Դոնի-Ռոստով, 1967 /ռուսերեն/, Վ.Ա. Մուրադյան, Ար-
յունով թրձված եղբայրություն, Մոսկվա, 1969, Հայաստանի կոմկու-
ստ Հայրենական պատերազմի տարիներին, Երևան, 1984 /երկուսն էլ
ռուսերեն/, Բ.Գ. Գրիգորյան, Հայ ժողովրդի մասնակցությունը Կով-
կասի պաշտպանությանը, Երևան, 1971, Ա.Ն. Մանգականյան, Մարշալ
Բաղդամյան, Երևան, 1973, Միասնական շարժում, Երևան, 1975 թ.,
Ե.Մ. Խաչեյան, Հայ ժողովրդի մասնակցությունը Բելոռուսիայի համար
մղված մարտերին, Երևան, 1975, Զ.Նամու, Սիկուլնոյ, Երևան, 1990:
Ա.Վ. Լազարյան, Պատերազմ, մարդիկ, մեկտառեր, 1-4 հատոր, Երևան,
1975-1984 /ռուսերեն/, Գ.Ա. Գրիգորյան, Դրձակներ Ստալինգրադի ճա-
կատամարտերից, Երևան, 1979: Գ.Բ. Խարբըշյան, Ա.Գ. Սիմոնյան, Մար-
շալ Բաղդամյան, Եր., 1987:

Կովեկովի աշխատություններ¹, ժողովածուներ² և հուշագրություններ³:

1970 թ. լույս տեսավ ՀԽՍՀ ՊԱ պատմության ինստիտուտի կողմից
պատրաստված հայ ժողովրդի պատմության քաղաքատնային 8-րդ հատորը:⁴
Հայ ժողովուրդը Հայրենական պատերազմի տարիներին /1941-1945/ բաժի-
նը, որ գրել է Ա.Ն. Մանգականյանը և Ե.Մ. Խաչեյանը, նոր նյութեր օգ-
տագործելով, բովանդակվից ու համառոտ գույք են տվել Հայրենական
պատերազմի սկիզբը, հայ ժողովրդի ուժերի մոբիլիզացումը, Հայաստանի
ժողովրդական տնտեսության վերակառուցումը պատերազմի պահանջներին
համապատասխան, ռազմական էկոնոմիկայի զարգացումը Հայաստանում, հա-
մաժողովրդական օգնությունը ռազմածակատին, հայկական դիվիզիաների
ստեղծումը, հայ ժողովրդի զավակների մասնակցությունը մարտական գոր-
ծողություններին և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք հայ պատմաբանները տարիների ընթացքում մեծ
շնորհակալ աշխատանք են կատարել Հայրենական պատերազմում հայ ժողո-
վրդի մասնակցությունն լուսաբանելու ուղղությամբ: Սակայն, անհրա-
ժեշտ է նշել, որ այդ աշխատությունները գրելիս հեղինակները հիմնա-
կանում օգտագործել են տեղական արխիվների /քաղաքականության խորհրդային
Միության հերոսների/, մամուլում հրապարակված նյութերը և պատերազ-
մին մասնակիցների հիշողությունները: Նրանց չեն օգտագործել նախկին
ԽՍՀՄ-ի, իսկ այժմ Ռուսաստանի Դաշնության պաշտպանության նախարարու-
թյան արխիվներում պահվող հայ ժողովրդի զավակների մասնակցության
մասին հարուստ նյութերը: Բանը նրանում էր, որ մինչև 1960-ական
թվականների կեսերը այդ արխիվների դռները փակ էին ուսումնասիրող-
ների առաջ: Այնտեղ աշխատում էին միայն նրանք, որոնք կատարում էին
կուսակցության ու կառավարության պատվերները:

- Բացառություն է Ե.Մ. Խաչեյանի և Վ.Ն. Լազարյանի պատկերասնե-
1. Ծ.Պ. Աղայան, Նր.Մ. Խաչեյան, Ուրվագծեր Մովսեսական Հայաստանի կոմու-
նիստական կուսակցության /2-րդ գիրք/, Նր. 1960 թ.: Սեր-
վազներ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության, Նր.
1958, 1963, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության
ուրվագծեր, Նր. 1967, Հայաստանի Լենինյան կոմերիտիության
պատմությունը, Նր. 1968, Գիրք հերոսների մասին, Նր. 1985:
Վ.Ն. Լազարյանի խմբագրությամբ /ռուսերեն/, Պոստում են հերոս-
ները, Նր. 1985:
2. Սելսոն Ստեփանյան, Նր. 1968 /ռուսերեն/, խորհրդային Հայաս-
տանը Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին /1941-45/, փաստաթղթե-
րի ու նյութերի ժողովածու, Նր. 1978 /ռուսերեն/, Հայկական 76-
րդ Կ.Ն.Վորոշիլովի անվան կարմիրզոր, 51-րդ զվարդիական վիտեբսկ-
յան Լենինի շքանշանակիր հրաձգային դիվիզիա, 1978, Բաներ
Հայաստանի արխիվներին, թիվ 3: Հայկական 89-րդ Թամանյան կարմ-
րազոր Կուսակցության երկրորդ աստիճանի, Կարմիր աստղի շքանշանակիր
հրաձգային դիվիզիայի մարտական ուղին /1942-1945 թթ./, Նր. 1985,
Բաներ Հայաստանի արխիվներին, թիվ 2 և 3:
3. Ա.Վ. Լազարյան, Բառորդ դար տանկերի վրա, Նր. 1970, Ա.Մ. Հակոբ-
յան, Հերոսական մարտերում, Նր. 1975, Կովկասյան նախա Կոմկու-
մինչև Բեռլին-Էլբա, Նր. 1991: Խ.Հ. Բաբսոյան, Կուսակցության միջոցով,

րին նվիրված աշխատությունները: Այդ պատմությունը շարադրված է հիմնականում պետական արխիվների նյութերի հիման վրա և լավ է ներկայացված: Վ.Ա.Մուրադյանի, Ս.Մ.Սարգսյանի, Գ.Ս.Բուռնազյանի և Գ.Ս.Աբրահամյանի աշխատությունները նույնպես զրկված են Ռուսաստանի պաշտոնական Պոլիտբյուրոյի նշանորոշական արխիվի նյութերով: Վ.Ա.Մուրադյանի աշխատությունները նվիրված են խորհրդային ռազմիկների մարտական եղբայրությանն ու բարեկամությանը, բանակում տարվող քաղաքական աշխատանքներին, իսկ մյուսներին՝ նվիրված են ազգային դիվիզիաների մարտական ուղու պատմությանը: Բացի այդ հրատարակված գործերում հիմնականում տրված են հայ ժողովրդի զավակների մասնակցությունը Կովկասի պաշտպանությանը, ազգային դիվիզիաների մարտական ուղին, առանձին գործարամատարների ու խորհրդային Միության հերոսների ռազմական գործունեությունը:

Հանրահայտ է, որ հարյուր հազարավոր հայ ռազմիկներ թշնամու դեմ մարտնչել են ազգային դիվիզիաներից դուրս, խորհրդային բանակի մյուս գործադիրներին ու զորամասերին, նավատորմներին ու նավատորմիկների կազմում՝ Լենինգրադի, Մոսկվայի, Մինսկի, Խարկովի, Օդեսայի, Ստալինգրադի, Ֆուրսկի, Օդեսի տակ, Հյուսիսային Կովկասում, Ղրիմում, Մերձբալթիկայում, Մոլդովիայում, մարտերով հասել են մինչև Ռումինիա, Հունգարիա, Լեհաստան, Չեխոսլովակիա, Բուլղարիա, մասնակցել Բեռլինյան հարձակողական գործողությանը և այլն: Հիշատակված վայրերից յուրաքանչյուրը մեր ժողովրդի զավակների հերոսական սիրահրատմությունների ծննդավայրերն են:

Այդ բաց լրացնելու համար արդեն բավականին աշխատանք է կատարվել: Հարկ ենք համարում նշել հատկապես պատմական գիտությունների դոկտոր Նիկոնոս Հարությունյանի շնորհակալ ու տքնաշան աշխատանքը այդ ուղղությամբ¹:

Նա Ռուսաստանի Պաշտպանության աշխատողության հարուստ նյութերով զրեւ ու հրապարակել է հայորդիների մասնակցությունը Եվրոպայի հարավ-արևելյան երկրների /Չեխոսլովակիա, Հունգարիա, Ավստրիա / ազատագրման մարտերին, մասնակցել նաև մի շարք ժողովածուների ու կոլեկտիվ աշխատանքների հրատարակմանը:

Մեր կողմից հրատարակվել են «Խորհրդային Մերձբալթիկայի համար մղված մարտերում», և «Մովետական ռազմիկների մարտական եղբայրու-

եր. 1985, Վ.Գ.Սիմոնյան, Ռազմի մամուլներով, Եր. 1981:

4. «Հայ ժողովրդի պատմություն», Երևան, 1970, 5.8:

1. Վ.Ա.Հարությունյան, Հայ ռազմիկները Չեխոսլովակիայի համար մղված մարտերում 1944-1945 թթ., Եր. 1983 թ.: Հայ ռազմիկները Հունգարիայի և Ավստրիայի ազատագրման մարտերում /1944-1945/, Եր. 1980 թ.:

թյանը Լենինգրադի համար մղված մարտերում 1941-1944 թթ., աշխատությունները, որը պաշտպանության ներկայացված ատենախոսության մի մասն են կազմում:

Այդ բոլորը հիմք են տալիս, անցյալում լույս տեսած աշխատությունների նյութերի օգտագործումով նորովի շարադրել հայ ժողովրդի զավակների մասնակցությունը 1941-1945 թթ. Հայրենական պատերազմին:

Աշխատությունը զրեւիս հիմնականում օգտագործել ենք նախկին ՍՍՀՄ-ի, այժմ Ռուսաստանի Պաշտպանության աշխատողության նախարարության Պոլիտբյուրոյի կենտրոնական արխիվի, Խարմիր բանակի Մոսկվայի կենտրոնական արխիվի, Պետական անվտանգության կոմիտեի սահմանափակ գործերի, Պոլիտբյուրոյի կենտրոնական արխիվի, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Հայրենական մեծ պատերազմի պատմության կարենտի արխիվի, Լավիաի, Լիտվիայի, Էստոնիայի և Լենինգրադի /այժմ Սանկտ-Պետերբուրգ / կուսարխիվների, ՀՍՀՄ կենտրոնական կոմիտեի արխիվի, ՀՀ Պետական Կենտրոնական Պատմության արխիվի, Մոսկվայի, Սանկտ-Պետերբուրգի գիմնոզիական և Երևանի հեղափոխության թանգարանի նյութերը:

Այս թեման անսպառ է և մենք շատ զոհ կլինենք, եթե պաշտպանության ներկայացված աշխատանքը հետագայում նշանակալի հիմնահարցի ամբողջական ուսումնասիրության համար:

Նշված արխիվների նյութերից օգտագործել ենք քաղաքականագետ, օպերատիվ գեկուցագրեր, մարտական սիրագործությունները պատմող գեկուցագրեր, պատմական տեղեկատվություններ, խորհրդային բանակի զլխավոր քաղաքական վարչության դիրեկտիվներ, մարտական գործողությունների ժուռնալներ, անձնակազմի հաշվառման, պարգևատրվածների, զոհված ու անհայտ կորածների ցուցակներ, պարգևատրման թերթիկներ, ռազմածախատներ, բանակների, դիվիզիաների, թիգ-գնդերի և այլ զորամասերի հրամանատարների հրամաններ, նամակներ, անձնական գործեր, պատերազմի մասնակիցների հիշողություններ, ռազմածակառարների թերթեր և այլն:

Մերձբալթիկայում և Լենինգրադի մարզում անձամբ եղել ենք պատմություն դարձած ռազմական գործողությունների վայրերում, եղբայրական գերեզմանոցներում, հայրերի ու լուստեկերի բազմաթիվ զոհված հայ ռազմիկների շիրիմները: Օգտագործել ենք նաև Մոսկվայում, Սանկտ-Պետերբուրգում և Հայաստանի Հանրապետությունում լույս տեսած Հայրենական պատերազմին նվիրված գրականության որոշ մասը:

Յղած նյութը հարավորություն է քննելու մեզ մի շարք ուղղումներ ու մշակումներ կատարելու, որոնք վերաբերվում են ՍՍՀՄ-ի հյուսիսարևմտյան տարածաշրջանների համար մղված մարտերին հայ ռազմիկների մասնակցության հարցերին:

ԱՇԽԱՏ ՈՒԹՅԱՆ ԱՄՈՒՅՈՒՄԸ, ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ: Ատենախոսությունը քաղկեցած է ներածությունից, չորս գլուխներից, եզրակացությունից, մատենագրությունից, ընդհանուր ծավալը /տառն ատենագրության/ 422 էջ:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅԱՆ մեջ հիմնավորված է հետազոտվող թեմայի արդիականությունը, քաղաքական նշանակությունը, կարևորությունը, գիտական նորությունը, նպատակը և խնդիրները: Ցույց են տրված գրականության ու աղբյուրների վերլուծությունը: Նորովի են գնահատված շատ դեպքերի, իրադարձությունների նշանակությունը և զրա հետևանքները, որոնց նվիրված սույն ատենախոսությունը:

ԱՌԱՋԻՆ ԳԼՈՒԽԻՄ, Հուսիսարևմտյան և արևմտյան ուղղությունների պաշտպանական մարտերում, և նրա հինգ ենթավերնագրերում շարադրված նյութը մեծ մասամբ է նորություն է:

ԴՈՒՍԱՄԱՆԻ ԴՆԱՆՈՒԹՅԱՆ պաշտպանության նախարարության Պողոսյանի ու Գառչինյանի արխիվների, ինչպես նաև վերջին տարիներին Մոսկվայում լույս տեսած Հայրենական մեծ պատերազմին նվիրված գրքերի և մամուլի հարուստ նյութերով նորովի է շարադրվել Հայրենական պատերազմի նախօրյակի միջազգային դրությունը, խորհրդային Միության և Փաշխասական Գերմանիայի միմյանց բուրդովին հակառակ տեսանկյունով աշխարհին տիրելու մտադրությունների նմանությունը: Եթե առաջինը ձգտում է գերմանական քարծր հաստատվել ենթարկել աշխարհը, ապա երկրորդը, որ գեոևս չէր հրաժարվել մարդկության լավագույն ապագայի գաղափարից, ցանկանում էր իր ազդեցության ոլորտը որքան հնարավոր է ընդլայնել ի հաշիվ ալ երկրներին: Այդ են վկայում խորհրդային դեկավարների խառնակ գործարքը Փաշխասական Գերմանիայի հետ, որն իր արտացոլումը գտավ 1939 թ. օգոստոսի 23-ի չհրժեղման պակտի և սեպտեմբերի 28-ի գաղտնի պայմանագրերում:

Գիտական մեծ նորություն ենք համարում այն, որ առաջին անգամ շրջանառության մեջ ենք դնում նախկինում տարիներ շարունակ հանրապետության զինկոմիսարիատում խիստ զաղտնիության պայմաններում պահվող 1939-1945 թթ. զորակոչին /18 տարին լրացած/ և համատարած ընդհանուր զորահավաքին վերաբերվող նյութերը:

Ներկայացնում ենք խորհրդային Հայաստանից 1939-1945 թթ. զորակոչով ու զորահավաքով բաժակ մեկնածների թվական տվյալները, ըստ քաղաքների, շրջանների և ազգությունների:

1 Հայաստանի Հանրապետության զինկոմիսարիատի արխիվի պատմական տեղեկամատյանի նյութերի հիման վրա՝ հաշվումները կատարվել են մեր կողմից:

Հայկ ԽՍՀ-ից 1939-1945 թթ. զորակոչով ու զորահավաքով խորհրդային բանակ մեկնածների ամփոփ արդյունակ

Զարգացման ու շրջաններ	Ընդամենը 1941թ.	Ձրակոչը 1939-1945թթ.				Ձրահավաքը և զորակոչը 1939-1945թթ.			Ձրահավաքը և զորակոչը 1939-1945թթ.	
		1939	1940	1941-1945	1939-1945	1941-1945թթ. զորահավաքով և զորակոչով բանակ մեկ- նածները (%)	1939-1945թթ. զորահավաքով և զորակոչով բանակ մեկ- նածները (%)	1939-1945թթ. զորահավաքով և զորակոչով բանակ մեկ- նածները (%)	հայեր	այլ ազգություններ
1 ք երևան	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Ստալինյան	67300	404	471	1952	2827	5794(8.6)	7746(11.5)	8621(12.8)	6324(9.4)	2297(3.4)
Մոսկովյան	65000	297	114	2323	2734	5583(8.5)	7906(12.1)	8317(12.7)	6922(10.6)	1395(2.1)
Կիևյան	74000	647	684	2286	3597	6113(8.2)	8399(11.3)	9710(13.1)	8558(11.5)	1152(1.5)
Սպանդարյան	60000	300	306	2261	2867	4749(7.9)	7010(11.7)	7616(12.6)	6730(11.2)	866(1.4)
Ընդհանուր	266300	1648	1555	8822	12025	22239(8.35)	31061(11.6)	34264(12.8)	28534(10.7)	5730(2.1)
2 Լենինական (այժմ Գյումրի)	67729	508	564	3020	4013	5476(8)	8496(12.5)	9489(14)	8929(13)	580(0.8)
3 Կիևական (այժմ Կամանո)	45473	320	277	2646	3243	5379(11.8)	8025(17.6)	8622(16.9)	6852(15)	1770(3.8)
4 Մարտակ	45676	753	536	2633	3922	6210(13.5)	8843(19.3)	10132(22.1)	9564(21)	568(1.2)
5 Սյունիքի	42968	562	334	1742	2638	6106(14.2)	7848(18.2)	8744(20.3)	8259(19.2)	485(1.1)
6 Աշտարակ	38563	440	234	2099	2773	5759(15)	7858(20.3)	8532(22.1)	8278(21.4)	254(0.6)
7 Դամասկոն (այժմ Արտաշատ)	35846	239	261	1646	2136	4863(13.5)	8509(18.1)	6999(19.5)	5937(16.5)	1062(3)
8 Արդիկ	35673	535	560	2206	3301	4583(12.8)	6789(19)	7884(22.1)	7878(22)	600(1)
9 Միասա (այժմ Հրազդան)	34733	365	245	1679	2269	4415(12.7)	6094(17.5)	6704(19.3)	8213(17.8)	491(1.4)

բում բնակվող հայերի թիվը 1939 թ. եղել է 1090900: Ավելի շատ քան բուն Հայաստանում: Ընդունենք, որ այստեղ հայերի թիվը նույնպես երեք տարում բնակամարտը աճել է 6,324573 տոկոսով, այսինքն՝ ավելացել է 68994 և նրանց թվաքանակը 1941 թ. հասել է 1159894-ի:

Նույն ժամանակաշրջանում Հայկ. ՍՍՀ-ից /1939-1945 թթ./ բանակ են մեկնել հայ բնակչության 18,743 տոկոսը: Ընդունենք, որ այստեղ նույնպես բանակ են մեկնել հայերի 18,743 տոկոսը: Այսինքն 1159894 հայ բնակչությունից բանակ են մեկնել 217398-ը: Գումարելով Հայկ. ՍՍՀ-ի և ՍՍՀՄ-ի տարբեր տարածաշրջաններից բանակ մեկնած հայերի թիվը, կտեսցվի, որ Հայրենական պատերազմին մասնակցել են /211646 + 217398/ 429044 հայ: Այսպիսով, ՍՍՀՄ-ի տարածքում 1941 թ. հունիսի 1-ի դրությամբ բնակվող /1129167 + 1159894/ 2289061 հայ բնակչությունից բանակ են մեկնել 429044 հայ /18,743 տոկոսը/:

Հարկ ենք համարում նշել, նաև, որ պատերազմի նախօրյակին խորհրդային բանակում էին զոնվում 1938 թ. Հայաստանից գործակալականները և բանակում մշտական ծառայության մեջ զանվող կադրային հայ հրամանատարներ և ժամկետանց ծառայողներ: Այդ բոլորը հաշվի առնելով զանում ենք, որ հայրենական պատերազմին մասնակցել են մոտ 440000 հայ: ՍՍՀՄ-ի 2289061 հայ բնակչության 19,22 տոկոսը:

Առեւտրային թյուրումն առաջին անգամ ցույց է տրված պատերազմի տարիներին Հայկ. ՍՍՀ-ից ՍՍՀՄ-ի տարբեր ռազմական ուսումնարաններն ու ակադեմիաները գործուղված հայերի քանակը:

Ռուսաստանի Դաշնության պաշտպանության նախարարության կենտրոնական արխիվի /ք.Պոդոլսկ/ հարուստ նյութերով, առաջին անգամ շրջա-նառության մեջ են դրվել Մերձբալթիկայի, Բելոռուսիայի սահմանային պաշտպանական մարտերում, Լենինգրադի, Մոսկվայի հերոսական պաշտպանության, ինչպես նաև 1941-1942 թթ. խորհրդային զորքերի մարտական գործողությունների ընթացքում, մինչև այժմ ոչ հայտնի հայ ռազմիկների /հրամանատարների, օդաչուների, սահմանապահների և շարքային զինվորների/ բարոյա-քաղաքական ու մարտական բարձր հատկությունները փաստող նյութերը:

Սահմանափակ շուկայի հրամանատար, մայոր Արտավազ Հակոբյան Քաղկեդ-յանը, գումարտակային դիվիզիոնի հրամանատար Մամբրե Հասրաթի Գևորգ-յանը, 21-րդ մեքենայացված կորպուսի հերոսնու հրամանատար, գնդապետ Գևորգ Իվանի Խաչատուրովը, գումարտակի հրամանատար Գրիգոր Սողոմոնի Կիզիրյանը, օդաչուներ Սարգիս Միքայելի Հայրապետովը, Լիպոնի Երվանդի Սարգսյանը, 118-րդ հրաձգային դիվիզիայի պարտային դասակի հրամա-նատար Գուրգեն Երեմի Գրիգորյանը, աշխարհագրային Անդրանիկ Սիմոնի Գրիգորյանը և շատ ուրիշներ հերոսաբար կռվեցին ու զոհվեցին 1941-ի

ծանր օրերին: Նրանց մեր առաջին տնտեսներն են:

Այս գլխում լուսաբանված են Լենինգրադի 900-օրյա հերոսամարտում հայ ռազմիկների և պաշտպան քաղաքի հայ մտավորականների մեծագործու-թյունները:

Երբ թշնամին ընդհուպ մոտեցել էր Լենինգրադին և շրջապատել քա-ղաքը, հայ ռազմիկները հերոսական հրաշքեր գործեցին: Առեւտրային թյուրումն բերված են մեր ժողովրդի ռազմիկ զավակների հավաքական ուժն ու քաղաքական վեհ կերպարը բնորոշող երկու փաստաթուղթ: Այն վերաբերվում է Լենինգրադի ռազմաճակատի 48-րդ հրաձգային դիվիզիայի մարտիկ Ավագյանին, որն զորամասի ժողովում իր ոգեշնչող ֆլամպոր խոս-քերով դիմել է ընկերներին. «,Այլևս չկար է նահանջել, մեզ տեղ չկա նահանջելու, ես եմ մեր հայրենիքի երկրորդ մայրաքաղաք Լենին-գրադը,»¹

Փաշիստների կողմից Գատչինայում, քաղաքի բնակչության ու խորհրդային զինվորների ներկայությամբ ցուցադրված մահապատժի ժամա-նակ աշխարհայրության Անդրանիկ Գրիգորյանը, կանգնած կախաղանի մոտ, պարանոց վզին, դիմել է բնակչությանը և զորի մարտիկներին հետևյալ խոսքերով. «,Մի տխրեք տղաներ, զերմանացիները Լենինգրադում չեն լի-նի, իսկ ուռնները եղել են և կլինեն Բեռլինում,»² Այսպես են եղել հայրերիները, նրանց մասին պետք է իմանա մեր ժողովուրդը:

Մեր ժողովուրդը իրավամբ հպարտանում է այդ անկրկնելի հերոսա-մարտում իր զավակների անկրկնելի անբաժնելի:

Այս գլխում արխիվային նորահայտ նյութերով առաջին անգամ լուսա-բանված են Բելոռուսիայի սահմանային կռիվներում, Մոսկվայի և Մոսկ-վայի պաշտպանական մարտերում աչքի ընկած մի շարք հայ շնորհալի հրամանատարների մեծագործությունները, որոնք հետագայում զինվորական սանդուղքով բարձրանալով զբաղեցին ավելի պատասխանատու պաշտոններ /Սերգեյ Խուդյակով, Հովհաննես Բաղդամյան, Համազասպ Բաբաջանյան, Սերգեյ Նարապետյան, Գևորգ Տեր-Գասպարյան, Ռաֆայել Հայրապետով, Գրիգոր Ասատուրով և ուրիշներ/:

Երևուրդ Գևորգյան. «,Ռուսաստանի հյուսիսարևմտյան, արևմտյան և Բելոռուսիայի արևելյան մարզերի ազատագրման մարտերում /1943-1944 թթ./, բաղկացած է երկու մասից:

Այս գլխում լուսաբանված են հայ ժողովրդի զավակների մասնակցու-թյունը Լենինգրադի շրջակայական վերաքման և մարզի լրիվ ազատագրման

1 Ռուսաստանի Դաշնության պաշտպանության նախարարության կենտրոնա-կան արխիվ /ք.Պոդոլսկ/ ֆ.344, ց.5592, գ.19, թ.83 /այսուհետև ՌԴ ՊՆԱ/:

2 "Ленинградский партизан", 16 июля 1943г.

մարտական գործողություններին:

Մեր կողմից նախկինում հրատարակված աշխատություններում առաջին անգամ մանրամասնորեն լուսարելված են Լենինգրադի հերոսամարտի պատմության մեջ հավերժ զրանցված Հայկ Մելքոնյանի և ոստովցի հայ խաչատուր Ֆալուզովի հերոսական մեծագործությունը: 1943 թ. հունվարի 18-ին Լենինգրադյան ռազմաճակատի 67-րդ բանակի 123-րդ հրաձգային թիկնախորհրդի 1-ին ստանձին ղեկավարակց կոմիսար Հայկ Մելքոնյանի զխմորությունը և նրա կազմի մեջ մտնող վաշտը՝ խաչատուր Ֆալուզովի հրամանատարությամբ առաջինը միջոցին Լենինգրադի շրջակայում և միացան Վոլխովյան ռազմաճակատի զորքերին: Նրանց ստորագրությունները դրված են նրկու ռազմաճակատների զորքերի միացման պատմական ակտի տակ:¹

Լուսաբանված են երկաթուղային կամրջաշինարարական գործառնների ինժեներ-հրամանատարներ Ա.Ս.Մարգարյանի, Հ.Ս.Միքայելյանի և Ն.Ա.Նազինյանի մեծ ավանդ խորհրդային զորքերի հարձակողական գործողությունները ապահովելու գործում:

1943 թ. հունվարին Լենինգրադի շրջակայում մեղքումից հետո նիկոլայ Նարինյանին կառավարական պատգամաւոր առաջադրանք հանձնարարվեց՝ սեղմ ժամկետում նեւ զետի վրա կառուցել նրկաթուղային կամուրջ, որով Լենինգրադ պետք է փոխադրվեն պարենամթերք, ռազմամթերք, ռազմական տեխնիկա ու կենդանի ուժ: Կառավարական շատ կարևոր առաջադրանքը նա կատարեց որակով և կամուրջը ժամանակին հանձնեց շահագործման:² Բարձր գնահատելով Ա.Նարինյանի ծառայությունները ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահության 1943 թ. նոյեմբերի 5-ի հրամանագրով նրան շնորհվեց Սոցիալիստական աշխատանքի հերոսի կոչում:

Նորահայտ արխիվային նյութերով շարադրված է Լենինգրադյան, Վոլխովյան և Մերձբալթյան 2-րդ ռազմաճակատների զորքերի կազմում հայ ժողովրդի զավակների մասնակցությունը Լենինգրադի և շրջակայում վերացման մարտական գործողություններին:

Առաջին անգամ ցույց է տրված 2-րդ հարվածային բանակի 122-րդ հրաձգային կորպուսի հրետանու հրամանատար զնդապետ Գրիգորի Ասատուրովի, նույն կորպուսի 131-րդ և 196-րդ հրաձգային դիվիզիաների հրետանու հրամանատարներ՝ զնդապետներ Գևորգ Բաղդասարյանի և Սամվել Հարությունյանի ակտիվ մասնակցությունը հարձակողական այդ գործողություններին:

1 "История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-

- 1945 гг., М., 1964 г., т. 3, ст. 37.

2 ՌԻ ՊՆԱ, Բ. 33, ց. 687526, գ. 905, Բ. 25:

Լուսաբանված է Լենինգրադի կողմից հարձակվող 42-րդ բանակին հրետանային կրակով աջակցող Լենինգրադյան 3-րդ հրետանային կորպուսի օգնետով բաժնի պետ՝ մայոր Սերգեյ Իվանի Նարինյանի մարտավարությունը: Նա դեռ հարձակման նախօրյակին ակտիվ մասնակցություն ունեցավ հրետանային կորպուսի կրակը արդյունավետ ու նպատակային դարձնելու պլանների մշակմանը, իսկ հարձակողական գործողությունների ընթացքում գործնական օգնություն ցույց տվեց կորպուսի շտաբին, հրետանային թիկնախորհրդին և մյուս ստորաբաժանումներին:¹

Լուսաբանված են նույն բանակի տանկային ստորաբաժանումների հրամանատարներ՝ ու տանկիստներ Ա.Ս.Մանգականովի, Ս.Լ.Ֆոնսյանի Մ.Վ. Պատվականյանի, 59-րդ բանակի քիմիական ծառայության պետ փոխզնդապետ Ի.Ն.Խրստոստերովի, բանակի քաղաքային պետ փոխզնդապետ Մ.Կ.Ջորյանի, բժշկա-սանիտարական ծառայության աշխատողներ, բժշկական ծառայության փոխզնդապետներ Ա.Ն.Ասատրյանի /67-րդ բանակի-սանբաժնի պետ/, Ա.Գ. Ղուկասյանի /67-րդ բանակի զխմոր թերապեւտ/, Վ.Ս.Քարխանովի, բժշկական ծառայության մայորներ Ա.Ս.Հակոբյանի, Պ.Լ.Արքամյանցի հսկայական աշխատանքը այդ օրերին: Լուսաբանված են Լենինգրադի հրավոր մատույցներում թշնամու դեմ հարձակողական գործողություններ ծավալած Մերձբալթյան 2-րդ ռազմաճակատի զորքերի կազմում հայ ռազմիկների սխրանքները:

Այս զխում մուսաստանի Դաշնության ռազմա-ծովային Գաղչինայի արխիվի հարուստ նյութերով առաջին անգամ շարադրված է Կարմադորոշ Բալթյան նավատորմի հայ ծովայինների հերոսական պատմությունը:

Լենինգրադի ռազմաճակատի քաղվարչության կողմից 1945 թ. հրատարակված ,,Սովետական Հայաստանի զավակները Լենինգրադի պաշտպաններ,, զրքուկում ասված է՝ ,,Նրանք Լենինգրադի ուրիշ շատ պաշտպանների նման արիաքար ու խիզախքար կովում էին թշնամու դեմ:

... Նրանց սխրագործությունները երբեք չեն մոռանում Լենինգրադցիները, նրանց փառապանք գործերով ըստ արժանավույն կպարտաւա խորհրդային Հայաստանի ժողովուրդը,,²

Առեւտխոսության այս զխում մանրամասնորեն լուսաբանված են խորհրդային բանակի կազմում հայորդիների մասնակցությունը Ռուսաստանի արեւմտյան և Բելոռուսիայի արեւելյան մարզերի ազատագրման մարտական գործողություններին: Ցույց է տրված Արեւմտյան ռազմաճակատի զորքերի ,,Կուսուզով,, անվամբ Օրյոլյան հարձակողական գործողություններում

1 ՌԻ ՊՆԱ Բ. 33, ց. 690155, գ. 915, Բ. 33:

2 ,,Սովետական Հայաստանի զավակները Լենինգրադի պաշտպաններ,, Լենինգրադ, 1945, էջ 4:

գնեցրաւ Հ.Խ.Քաղաքային հրամանատարութեամբ 11-րդ զվարդիական բանակի շնչառի ու արդյունավետ հարձակումը Բուխով-Խոտինեց, Կարաջե ուղղութեամբ:

Յուլյ Է տրված Արմատյան և Կալինինի ռազմամասերի հարձակողական գործողութիւններում աչքի ընկած 49-րդ բանակի շաքի պետ՝ գնեցրաւ Ստեփան Գինոսյանի և 146-րդ հրաձգային դիվիզիայի հրամանատար զնդապետ Ներսես Բալոյանի մարտական գործերը:

ԵՐՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽԸ՝ „Քելոտուհայի և Մերձբալթիան հանրապետութիւնների համար մղված մարտերում,, բաղկացած է կրկու մասից:

1944 թ. պատերազմը ինսկոնեց իր երրորդ ավարտական փուլը:

Առնախառնութիւնում նախկինում չհաղթարկված, արիւնքային նոր նյութերով է շարադրված հայ ռազմիկների մասնակցութիւնը Բելոռուսիայի ու Մերձբալթիկայի ազատագրման մարտերին: Այս գլխում ցույց է տրված խորհրդային բանակի ծանր կորուստները: Ծանր էր նաև հայ ժողովրդի կորուստները: Եթե 1941-1943 թթ. խորհրդային զորքերի մարտական գործողութիւններին մասնակցում էին հարյուր հազարավոր հայեր, ապա 1944 թ. և առավելագույն 1945 թ. այսպես չէր: Նրանց թիվը խիստ նվազել էր: Հայերը հատկապես ծանր կորուստներ կրեցին 1941-1942 թթ. պաշտպանական մարտերի և մասնավորապես 1942-1943 թթ. Կովկասի մակառայութեամբ:

ԽՍՀՄ հյուսիսարևմտյան և արևմտյան ուղղութիւններում խորհրդային զորքերի կազմում հայերի ու մյուս ազգութիւններին պատկանող ռազմիկների թվաքանակի մասին պատկերացում կազմելու համար, առջին անգամ ցույց է տրված 1944 թ. հունվարի 1-ի և հունիսի 1-ի դրութեամբ 113 հրաձգային և Մերձբալթիկան ազատագրող՝ 1944 թ. հունիսի 1-ի դրութեամբ, 80 հրաձգային դիվիզիաների, ինչպես նաև առանձին համագորային և ավիացիոն բանակների ազգային կազմը:

1944 թ. հունվարի 1-ի և հունիսի 1-ի դրութեամբ 113 հրաձգային դիվիզիաներում համապատասխանաբար կար 3470 և 3516 հայ: 1939 թ. նոյեմբերին 123-րդ հրաձգային դիվիզիայում կար 670 հայ, 1941 թ. հունիսին՝ 251, իսկ 1944 թ. օգոստոսին՝ 5, 157-րդ հրաձգային դիվիզիայում 1943 թ. հունիսին՝ 89 հայ, իսկ 1944 թ. հունիսին՝ 36, 216-րդ հրաձգային դիվիզիայում 1943 թ. հունիսին՝ 223 հայ, իսկ 1944 թ. հունիսին՝ 152, 347-րդ հրաձգային դիվիզիայում 1943 թ.

1 Հաշվումները կատարվել են մեր կողմից ՌԴ ՊՆՆԱ նյութերի հիման վրա:

2 ՌԴ ՊՆՆԱ, ֆ. 123-րդ հ.դ.դ. ց. 345110, գ. 1, թ. 121:

3 Նույն տեղում, ֆ. 1215, ց. 484400, գ. 1, թ. 19-20

4 Նույն տեղում, ֆ. 1276, ց. 484344, գ. 1, թ. 19:

հունիսին՝ 242 հայ, իսկ 1944 թ. հունիսին՝ 98, 417-րդ հրաձգային դիվիզիայում 1943 թ. հունվարին՝ 393 հայ, իսկ 1944 թ. հունիսին՝ 121, 26-րդ զվարդիական հրաձգային դիվիզիայում՝ 944 թ. հունվարին՝ 225 հայ, իսկ նույն թվականի հունիսին՝ 39, 23-րդ հրաձգային դիվիզիայում 1943 թ. հունիսին՝ 862 հայ, իսկ 1944 թ. հունվարին՝ 617,

Այստեղ պարզ երևում է, որ ԽՍՀՄ-ի արևմտյան և հյուսիսարևմտյան ուղղութիւններում թշնամու դեմ կռիւղ տարբեր բանակների կազմում գտնվող հրաձգային դիվիզիաներում հայերի բանակը 2-8 անգամ նվազել է, իսկ 123-րդ հրաձգային դիվիզիայում 670-ից մնացել էր ընդամենը 5 հայ:

1944 թ. հունիսի 1-ի դրութեամբ Մերձբալթիկան ազատագրող 80 հրաձգային դիվիզիաներ, որոնք իրենց մեջ ընդգրկում էին 431616 մարդ, այսպիսի ազգային կազմ ունեն. ռուսներ՝ 290391/67,3%/, ուկրաինացիներ՝ 69630/16,1%/, բելոռուսներ՝ 11814/2,74%/, թաթարներ՝ 10096/2,34%, ղազախներ՝ 7029/1,63%/, ուզբեկներ՝ 6709/1,55%/, հրեաներ՝ 5280/1,25%/, մոլդովիներ՝ 3134/0,73%/, չուվաշներ՝ 2983/0,69%/, Լեթիներ՝ 2858/0,66%/, հայեր՝ 2605/0,6%/, խորհրդայիններ՝ 2582/0,6%, վրացիներ՝ 1994/0,46%, տաջիկներ՝ 1625/0,38%/, կիրգիզներ՝ 1486/0,34%/, թուրքմեններ՝ 1391/0,31%/, կոմի՝ 1295/0,3%/, ուզմարդներ՝ 1151/0,27%/, մարիներ՝ 1088/0,25%/, կարելներ՝ 422/0,1%/, մոլդովաններ՝ 128/0,03%/, այլ ազգութիւններ՝ 3756/0,87%/,

խորհրդային զորքերի մարդկային ծանր կորուստներին գուզնաճաց տեղի էր ունենում նաև բանակի որակական աճի գործընթաց:

Ծանր ու դժվարին փորձութիւններում աճեց ու առնականացավ զորքերի կրտսեր, միջին, բարձր ու բարձրագույն հրամկազմը: Շատ հրամանատարներ, որոնք կարողացան կատարելապես տիրապետել ռազմական արվեստին առաջ քաշվեցին և ավելի բարձր զինավորակա պաշտոններ զբաղեցրին: Նրանց շարքերը համալրեցին նաև շատ ու շատ հայազգի շնորհալի հրամանատարներով, որոնք ղեկավարեցին դիվիզիաներ, կորպուսներ, բանակներ, ռազմամակառի վարչութիւններ, նավատորմներ և ռազմամակառ:

Հայ զինավորականները խորհրդային բանակի սպայակույտի կազմում գտնվում էին առաջատարների շարքում:

1943 թ. ԽՍՀՄ ռազմա-օդային ուժերում բացի ռուսներից, որոնք ներկայացնում էին սպայական անձնակազմի հիմնական մասը, կային ուկ-

1 Նույն տեղում, ֆ. 347-րդ հ.դ.դ. ց. 48428, գ. 1, թ. 168:

2 Նույն տեղում, ֆ. 417-րդ հ.դ.դ. ց. 484261, գ. 1, թ. 232:

3 Նույն տեղում, ֆ. 26-րդ զվ.հ.դ. ց. 1, գ. 2, թ. 124-125:

4 Նույն տեղում, ֆ. 23-րդ հ.դ.դ. ց. 1, գ. 1, թ. 111:

5 М.Р.Сазкая, Интернациональное братство советских воинов в

րաինացիներ՝ 28000, բելոռուսներ՝ 5305, հայեր՝ 1079, քաթարներ՝ 1041, վրացիներ՝ 800, չուվաշներ՝ 405, մորզովիներ՝ 383, օսեր՝ 251 և այլ ազգություններ¹:

Պատերազմի վերջում հրետանու բարձրագույն հրամանատարական կազմում ուսանողներից բացի կային ուկրաինացիներ՝ 6000, բելոռուսներ՝ 1246, հայեր՝ 240, թաթարներ՝ 173, վրացիներ՝ 129, մորզովիներ՝ 99 և այլ ազգություններ՝ 40²:

Բելոռուսական 3-րդ ռազմական տի 1-ին ավիացիոն բաժնի կազմը 1944 թ. օգոստոսին այսպիսին էր /առանց ուսանողների/՝ ուկրաինացիներ՝ 6260, բելոռուսներ՝ 1212, հրեաներ՝ 820, թաթարներ՝ 411, հայեր՝ 225, չուվաշներ՝ 183, ղազախներ՝ 154, մորզովիներ՝ 152, վրացիներ՝ 115 և այլն³:

1944 թ. ամռանը Բելոռուսիայում ու Սերժևիկայում ռազմական գործողությունների ժամանակ հրաձգային զինվորներ էին ղեկավարում զենքերալ-մայորներ Համայն Բաբայանը, Սերգեյ Կարապետյանը, Գրիգոր Գրիգորյանը, Անդրանիկ Ղազարյանը, Իսահակ Գասպարյանը, Ղևոնդյան Սըմբատ Դանիելյանը, զենքերալ-լեյտենանտ Բազրատ Առուշանյանը և զենքերալ-մայոր Հայկ Սարտիրոսյանը՝ 4-րդ հարվածային և 43-րդ բաժնիների հրամանատարների տեղակալներն էին, իսկ հետո ղարձան կորպուսի հրամանատարներ:

Գններալ-մայոր Ստեփան Գինոսյանը 33-րդ բաժնի շտաբի պետն էր, իսկ Ղևոնդյան Նիկոլայ Թուֆանյանը 3-րդ բաժնի հետախուզության պետ: Կարապետ Համայնյանը և Ղևոնդյան Հաբեթյանը Սաֆարյանը վարում էին 1-ին հրաձգային և 19-րդ տանկային կորպուսների հրետանու հրամանատարների պաշտոնները, զենքերալ-մայոր Իվան Վեբելովը և Ղևոնդյան Գևորգ Միրզոյանը 19-րդ մեքենայացված և 1-ին ակառնետային բրիգադների հրամանատարներ էին, զենքերալ-մայորներ Սերգեյ Կազբինսկը և Սերգեյ Գալաշևը, ղեկավարում էին Բելոռուսական 3-րդ և 1-ին ռազմականների բաղ-վառությունները: Սերժևիկայի 1-ին ռազմական տի սանհարկային վարչության պետն էր զենքերալ-մայոր Ավետիք Բուրնազյանը:

Հայ զենքերալների ու զորավորների համաստեղությունը գլխավորում էր բաժնի զենքերալ Հովհաննես Բաղրամյանը, որը 1943 թ. նոյեմբերի

боях за Советскую Прибалтику в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Автореферат кандидатской диссертации, Ереван, 1979 г., ст. 20-21.

1 Военно-исторический журнал, 1974, № 6, ст. 7-8.

2 Նույն տեղում:

3 ՌԴ ՊՆԱ, ֆ. 221, ց. 2656, գ. 68, թ. 15, 228:

20-ից ստանձնեց Սերժևիկայի 1-ին ռազմական տի գործերի հրամանատարի պաշտոնը:

Բազմաթիվ հայ հրամանատարներ պատասխանատու պաշտոններ էին զբաղում Բելոռուսիայի և Սերժևիկայի ռազմական տի ռազմականների, բաժնիների և զինվորների շտաբներում, գլխավորում զորքեր, գումարտակներ, վաշտեր: Ռազմականների տարբեր գործառնականների կազմում տասնյակ հազարավոր հայ ռազմիկներ, որպես հրետանավորներ, սակավորներ, հետախուզակներ, շարքային զինվորներ Բելոռուսիայում հերոսաբար մարտնչեցին Ֆաշիստական զավթիչների դեմ: Շատ շատերը մարտերում ցուցաբերած արիության ու հերոսության համար պարգևատրվեցին կառավարական շքանշաններով ու մեդալներով: Նրանցից 15-ը արժանացան խորհրդային Միության հերոսի կոչմանը, իսկ Հ. Խ. Բաղրամյանը /պատերազմից հետո/ և Ծովային օդաչու Ն. Գ. Սախանյանը այդ բարձր կոչմանը արժանացան երկրորդ անգամ:

Նախկինում չհրապարակված արխիվային հաղորատ նյութերով լուսաբանված են վերը նշված հայ զորավորների մարտավարական արվեստը, մարտական գործողությունների ընթացքում բարդ իրավիճակներում պայմաններում արագ կողմնորոշվելու ու միշտ որոշումներ ընդունելու նրանց ընդունակության մակարդակը, հայ շարքային զինվորների բարձր մարտականությունը և նրանց կողմից ժամանակակից զենքի տիրապետելու հմտությունը:

Ռուսաստանի Դաշնության պաշտպանության նախարարության կենտրոնական արխիվի նյութերով լուսաբանված է բաժնի զենքերալ Հովհաննես Բաղրամյանի գործնական ակտիվ մասնակցությունը: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի խոշոր հարձակողական գործողություններից մեկի՝ խորհրդային գործերի՝, Բազրատիոն, անվանը Բելոռուսական հարձակողական գործողության նախապատրաստմանը և նրա իրականացմանը:

Առաջին անգամ ցույց է տրված Սերժևիկայի 1-ին և Բելոռուսական 3-րդ ռազմական տի կազմում Սփյուռքի միջոցներով կառուցված, Սասունցի Դավիթ, երկու տանկային շարասյուների, Հայաստանում կազմավորված 44-րդ ակառնետային բրիգադի /մեծ մասը հայեր էին/ և Հ. Բաղրամյանի անվան ավիախառն ինքնուրույն մարտական գործողությունները թշնամու դեմ:

Սեր ուսումնասիրությունների ժամանակ կատարել ենք որոշ ճշգրտումներ: ՌԴ պաշտպանության նախարարության Պողոսյանի կենտրոնական արխիվում հեղինակի կողմից մանրամասնորեն ուսումնասիրվել են Սերժևիկայի մարտերում խորհրդային Միության հերոսի և կրկնակի հերոսի կոչումներ ստացածների պարգևատրման թերթիկները և այն համեմատվել Ռիզալմուս ուսանողների լեզվով լույս տեսած, Հայրենական մեծ պատերազ-

մում պայքար հանուն խորհրդային Մերձբալթիկայի 1941-1945 թթ., եր-
րորդ հատորի /ոտուսերեն/ խորհրդային Միության հերոսների ցուցակի
հետ: Հատորի հերոսների ցուցակում թույլ են տրված բազմաթիվ անընշ-
տություններ: Պարզել ենք, որ հատորում ցույց տրված 1088 հերոսնե-
րից 404-ը այդ բարձր կոչումը ստացել են աչռոգամեակահերում, այլ
ոչ թե Մերձբալթիկայի համար: Միաժամանակ հեղինակի կողմից հաշու-
բերվել են ևս 209 հերոսներ, որոնց այդ կոչումը շնորհվել է Մերձ-
բալթիկայի ազատագրման համար: Այսպիսով ոչ թե 1088, այլ 893 ռազմի-
կի է շնորհվել խորհրդային Միության հերոսի կոչում, իսկ կրկնակի
հերոսի՝ 22¹:

ՉՈՐՈՐԴ ԳԼԽՈՒՄ՝, ժողովրդական վրիժառուների շարքում,, Մերձ-
բալթիկայի հանրապետությունների և Լենինգրադի մարզի նախկին կուսակցա-
կան արխիվների նորահայտ նյութերով շարադրված է աչռոգամեակահերում,
թշնամու թիկունքում տեղի պարտիզանական ջոկատների ու միավորումների
կազմում թշնամու դեմ մարտնչած տասնյակ հազարավորների մարտական
ախրանքները:

Ցույց է տրված Լենինգրադի մարզում Վ.Ա.Գերմանի անվան ջրիգադի
կազմում 41-րդ հալկական պարտիզանական ջոկատի մարտական գործողու-
թյունները թշնամու դեմ:

Լուսաբանված է նաև Լենինգրադի մարզի պարտիզանական այլ ջոկատ-
ների ու միավորումների կազմում, ինչպես նաև Մերձբալթիկայի հազարավոր
տիգանների կատարած սխրանքները:

ԵՋՐԱՓԱԿԱՆ ՄԵՋ համառոտ ընդհանրացված են ատենախոսության ար-
դյունքները: Այն բերում է այն եզրահանգման, որ խորհրդային Միության
1941-1945 թթ. Հայրենական մեծ պատերազմին՝ Մերձբալթիկայի, Բելոռու-
սիայի, Ռուսաստանի արևմտյան մարզերի, հատկապես Լենինգրադի, Մոսկվա-
յի, Մինսկի և այլ քաղաքների համար 1941-1942 թթ. պաշտպանական
ծանր և 1943-1945 թթ. հարձակողական գործողությունների ժամանակ բազ-
մազգ խորհրդային զորքերի կազմում թշնամու դեմ հերոսաբար մարտնչել
են տասնյակ հազարավոր հայեր:

Ամփոփելով հետազոտության քվանդակությունը մեկ անգամ ևս կա-
մենում ենք ընդգծել նրա կարևորությունը ու արդիականությունը:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի և Հայրենական մեծ պատերազմի
հազարավորների մասնակցությանը նվիրված յուրաքանչյուր ուսումնասի-
րություն շատ կարևոր նշանակություն կունենա մեր հայկական քառակի

1 ՌԻ ՊՆՆԱՆ ՆՅՈՒԹՆԵՐԻ հիման վրա հաշվումները կատարվել են մեր
կողմից:

նոր ձևավորվող սպառնալից կազմի և հազարավոր զինվորների համար:
Նրանք կիմանան հազարավորների հերոսական անցյալի պատմությունը,
կսովորեն նրանց մարտավարությունը, ոգևորության ու հպարտության
սնունդ կստանան և կձգտեն նմանվել նրանց, այն բարոյա-քաղաքական
հենարան կդառնա մեր նորաստեղծ պետության բանակին ու երիտասարդու-
թյանը հայրենասիրության ոգով զատարակելու մեծ գործին, հավատ
կենքընշի իր ուժերի նկատմամբ, բարոյապես կկոփի նրա կամքը, ոգին,
հոգեբանորեն նրան կնախապատրաստի հաղթահարելու ամեն տեսակի զոհա-
րություններ, հանուն լավագույն նպատակի: Այդ պատժառով էլ անհրա-
ժեշտություն է բացահայտել նրանց մարտական մեծագործությունները,
վեր հանել մեր տաղանդավոր ու փառապանծ զորահրամանատարներին ու
հազարավոր սպաների ռազմական արվեստը, մարտավարությունը, պատերազմ
վարելու հմտություններին տիրապետելու նրանց հմտությունն ու վարպետու-
թյունը, սերժանտների ու շարքայիների մասնաձևային մարտական սխրա-
գործությունները:

Մեզ մոտ տարիներ շարունակ զրկվել ու պաշտպանվել են բազմաթիվ
ատենախոսություններ հայ մշակույթի շատ նշանավոր երաժիշտների մա-
սին և դա կենսական անհրաժեշտություն է եղել: Նույն ձևով անհրաժեշտ
է, որ վեր հանվեն ու համակողմանի լուսաբանվեն Արտաշեսյանների, Ար-
շակունիների, Բագրատունիների, Քաթարյանների հայկական զորքի պատ-
մությունը, ռուսական ու խորհրդային բանակի հազարավոր նշանավոր զին-
վորական գործիչների, գեներալների, քարձրագույն սպառնական կազմի ռազ-
մական գործունեությունը, ռազմական արվեստը, նրանց տակտիկական մոտ-
հոգումները, մեծ մակտոմարտեր վարելու ու դեկավարելու նրանց հմ-
տությունները և այլն:

Այժմ ժամանակները փոխվել են: Չկա այլևս խորհրդային Միությունը,
չկա մեծ ողջոտիրական միտոսակ մտածողությունը, փոխվել են մարդիկ:
Այժմ Հայաստանի ազատ ու անկախ պետություն է, իր օրենքօր թոող ու
ուժեղացող բանակով: Այժմ, քան երբեք, կենսական անհրաժեշտություն
է ամբողջությամբ բացել փակագծերը և աշխարհին ցույց տալ մեր ժողո-
վրդի ռազմական տաղանդը և նրա բարձր մարտունակությունը: Հենց Հայ-
րենական պատերազմում հայ ռազմիկները իրենց մարտական սխրանքներով
ապացուցեցին իրենց մարտունակությունը և զրանով բեկեցին մեր ժողո-
վրդի նկատմամբ ստեղծված անբարենպաստ կարծիքը:

Մեր ուսումնասիրությունների ու արդյունքների ժամանակ շատ ու

Հայ դժգոհությունների ենթ հանդիպել որոնց հաղթահարումը մեզ ոգևորում էր հաղթանակի համար իրենց ներհասարակ կյանքը շինարարական աշխատանքներում հայ ազգայինների մեծ սիրտներն ու նրանց հայրենասիրությունը:

Առանձնահատկության քովանդակության մի մասը հրատարակվել է հեղինակի հետևյալ աշխատություններում.

ա/ Միջազգային

1. Սովետական Միությունների համար մղված մարտերում, Ե., 1981, 12 տպ. մամուլ:
2. Սովետական ռազմիկների մարտական ներասիրությունը Լենինգրադի համար մղված մարտերում, Ե., 1986, 17 տպ. մամուլ:

բ/ Համահեղինակային աշխատություններ

3. Նրանք մարտնչել են հանուն հայրենիքի, Ե., 1988, 35 տպ. մամուլ /Վ.Ա.Հարությունյանի համահեղինակությամբ/:
4. Փողոցի շքանշանի հայ ապրանքները, Ե., 1982, 6 տպ. մամուլ /Հ.ՈՒ. Մելիքսեթյանի համահեղինակությամբ/:
5. ,,Հայ-լեհական դարավոր բարեկամություն պատմությունից,, Լյուբլին, Լեհերեն, 1983, 20 տպ. մամուլ:
6. Գիրք հերոսների մասին, Ե., 1983, ծավալը 30 մամուլ, ուսանողներին /Վ.Ն.Ղազարյանի, Ա.Հ.Հարությունյանի, Վ.Բ.Ուղումյանի, Բ.Գ. Գրիգորյանի, Վ.Ս.Սողոմյանի, Վ.Ա.Հարությունյանի, Հ.Ու.Մելիքսեթյանի, Ե.Մ.Խաչեյանի, Լ.Վ.Մարտիրոսյանի և Խ.Ս.Գևորգյանի համահեղինակությամբ/:

գ/ Գիտական հոդվածներ

7. Սովետական Միությունների համար մղված մարտերում, ,,Լեհերը հասարակական գիտությունների,, 1970, թիվ 5, 1 մամուլ:
8. Գլխավոր խաչիկ Մելիքսեթյանի մարտական ուղին, ,,Բաները Հայաստանի արխիվների,, 1970, թիվ 2, 1 մամուլ:
9. Հայ ժողովրդի զավակների մասնակցությունը Միությունների պաշտպանական մարտերին. Զեկուցման թեզիսներ ,,Հայկ. ՍՄՀ ԳԱ պատմություն ինստիտուտի ներհասարակ գիտաշխատողների և ազգի բանասերների գիտական նստաշրջանի նյութեր,, Ե., 1970, Թ. 1 մամուլ:
10. Հայ ռազմիկների մասնակցությունը Լենինգրադի պաշտպանությանը, ,,Լենինյան ուղիով,, 1971, թիվ 2, 0,6 մամուլ:
11. Հայերի մասնակցությունը Լենինգրադի շրջափակման վերջին մարտերին, ,,Բաները Նրանի համալսարանի,, 1971, թիվ 3, 0,8 մամուլ:
12. Ժողովրդական վրիժառուների ինտերնացիոնալ պարտքը, ,,Լենինյան ուղիով,, 1973, թիվ 5, 0,7 մամուլ:

13. Լենինգրադի շրջափակման մեղքումը, ,,Բաները Հայաստանի արխիվների,, 1973, թիվ 1, 1 մամուլ:
14. Հայաստանի աշխատավորության և Սփյուռքի օգնությունը Մերձբալթիկայում մարտնչած սովետական զորքերին, ,,Բաները Հայաստանի արխիվների,, 1978, թիվ 3, 0,7 մամուլ:
15. Սովետական ռազմիկների ինտերնացիոնալիզմը և հայրենասիրությունը Մերձբալթիկայի պաշտպանական մարտերում, /1941 թ. հունիս-սեպտեմբեր/, ,,Բաները Նրանի համալսարանի,, 1978, թիվ 3, 0,8 մամուլ:
16. Կուսակցական-քաղաքական աշխատանքը հյուսիս-արևմտյան ռազմաժողովում 1941 թ., ,,Լեհերը հասարակական գիտությունների,, 1979, թիվ 4, 0,8 մամուլ:
17. Հեծյալ զորի հրամանատարը, ,,Բաները Հայաստանի արխիվների,, 1983, թիվ 3, 0,5 մամուլ, /Վ.Ա.Հարությունյանի համահեղինակությամբ/:
18. Մերձբալթյան ռազմական օգնությունը, ,,Հայկական Սովետական հանրագիտարան,, 1981, հատ. 7, 0,5 մամուլ /Հայկ.Բաղրամյանի համահեղինակությամբ/:
19. Լենինգրադի մակառմարող, ,,Հայկական Սովետական հանրագիտարան,, 1978, հատ. 4, 0,4 մամուլ:
20. Բալթիկյան նավատորմ, ,,Հայկական Սովետական հանրագիտարան,, 1977, հատ. 2, 0,3 մամուլ:
21. Հովհաննես Բաղրամյանի մասնակցությունը ,,Բաղրամյանի, հարձակողական օգնությունների, ,,Համա-բանասիրական հանդես,, 1995, թիվ 2, 1 մամուլ:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ. Տեղադրված աշխատություններից բացի հայ ռազմական զործիչների, առանձին հրամանատարների ու շարքային զինվորների մասին չորս տասնյակից ավելի հոդվածներ են տպագրվել ,,Հայկական Սովետական հանրագիտարան,,-ի հատորներում և հանրապետության կենտրոնական թերթերում:

СААКЯН ШАРАТ ГУРГЕНОВИЧ

Участие армянского народа в Великой Отечественной войне
(Северо-западные и западные районы СССР)
1941-1945гг.

Р Е З Ю М Е

Вторая мировая война 1939-1945гг. и Великая Отечественная война Советского Союза 1941-1945гг. воистину явились смотрам наилучших качеств и военного таланта сынов армянского народа.

Тысячи армян, призванных в армию из Советской Армении и других регионов СССР, участвовали в тяжелых оборонительных боях (1941-1945гг.) и победоносных наступательных операциях советских войск северо-западных и западных районов СССР - Прибалтики, Белоруссии, северо-западных и западных областей России.

В четырех главах диссертации, на основе архивных материалов Армении, Латвии, Литвы, Эстонии, Ленинграда и, в основном, Центрального архива Министерства обороны Российской Федерации (г. Подольск), архива Военно-морского флота (г. Гатчина) и др. представлены военное искусство армян генералов и офицеров высшего командного состава, их морально-политическая стойкость, умение управлять боем, военная подготовленность и т.д. Показаны героические подвиги тысяч рядовых, сержантов, моряков и партизан, их выдержка, упорство, патриотизм в тяжелых боях против немецко-фашистских захватчиков.

Для получения более ясного представления о численности воинов-армян и воинов других национальностей советских войск, впервые показан национальный состав 113-ти стрелковых дивизий, воюющих в северо-западном и западном направлениях СССР, и 80-ти стрелковых дивизий, освобождающих Прибалтику.

В трех таблицах, приведенных в диссертации, впервые подробно представлены данные призыва и мобилизации в Армении с 1939 по 1945гг. по районам, городам и национальностям. Приведены данные о численности воинов-армян и воинов других национальностей на примере ряде общевойсковых и авиационных армий, а также отдельных соединений и частей.

Ш. Саакян